

Əlyazması hüququnda

SEVİNC BEYDULLA QIZI KAZIMOVA

HƏSƏN SEYİDBƏYLİNİN YARADICILIQ YOLU

5716.01 - Azərbaycan ədəbiyyatı

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ - 2015

Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: *filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*
Qorxmaz Həzi oğlu QULİYEV

Rəsmi opponentlər: *filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*
İfrat Səlim qızı ƏLİYEVƏ

filologiya üzrə elmlər doktoru
Şirindil Həsən oğlu ALIŞANLI

Aparıcı müəssisə: **Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin**
Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrası

Müdafiə «29___» __04__ 2015-ci il saat «___»-də Bakı Dövlət Universiteti nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.181 Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: AZ 1148, Bakı, Z.Xəlilov küçəsi, 23, Bakı Dövlət Universiteti, əsas bina, II mərtəbə, Videokonfrans otağı.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat «___» _____ 2015-ci ildə göndərilmişdir.

D.02.181 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə
elmlər doktoru, professor:

T.H.HÜSEYNOV

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. XX əsrin II yarısı Azərbaycan nəsrinin inkişafında xüsusi və özünəməxsus bir mərhələ təşkil edir. Bu illərdə Azərbaycan nəsrində əvvəlki mərhələlərlə müqayisədə yeni məzmun və ideya istiqaməti, yeni keyfiyyət dəyişiklikləri müəyyənləşirdi. Həmin dövrdə elə əsərlər yaranırdı ki, həm məzmunu, ideya konsepsiyası, qəhrəmanın xarakteri, həm də bədii özünəməxsusluğu ilə fərqlənirdi.

Sovetlər Birliyinin dağılmasından sonra ədəbiyyatımızın bütün sahələrində olduğu kimi, nəsrdə də milli məfkurənin əsas tutulduğu yeni metodoloji baxışlar sistemi formalaşdı. Məhz bunun nəticəsində XX əsrin II yarısında Azərbaycan nəsri, onun spesifik xüsusiyyətləri yeni fikir, yeni ədəbi-bədii baxış nöqtəyi-nəzərindən tədqiq olunmağa başlanırdı. Cəmiyyətdəki sosial və ictimai dəyişikliklər gücləndikcə bədii fikirdə analitik ruh, həqiqət hissi də qüvvətlənir, insan şəxsiyyətini, onun daxili-mənəvi dünyasını obrazlı şəkildə təsvir etmək əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmlənirdi.

Azərbaycan nəsri zəngin bir inkişaf yolu keçməsinə baxmayaraq, onun ayrı-ayrı mərhələləri yeni elmi-nəzəri nailiyyətlər səviyyəsindən ciddi və sistemli şəkildə araşdırılmamışdır. XX əsrin II yarısında ədəbiyyatda özünəməxsus yeri olan H.Seyidbəylinin yaradıcılıq yolu son vaxtlar bir sıra digər yazıçılarımızın yaradıcılığı kimi kölgədə qalmışdır. Halbuki H.Seyidbəyli öz əsərlərində Azərbaycan ədəbiyyatının bir sıra inkişaf istiqamətlərinin həm bədii-estetik, həm də ideya-məzmun xüsusiyyətlərini təcəssüm etdirmişdir. Ona görə də XX əsrin 60-70-ci illər ədəbiyyatının ümumi mənzərəsi onun yaradıcılığından kənarında izah oluna bilməz. Eyni zamanda onun yaradıcılığının lazımı səviyyədə öyrənilməsi nəsrimizin bugünkü problemlərinin araşdırılması imkanlarını genişləndirir. Məhz buna görə də, H.Seyidbəylinin nəsri nəinki əhəmiyyətini itirməmiş, milli özünüdərk prosesində aktuallıq kəsb etmişdir. Bu, tədqiqatın aktuallığını müəyyənləşdirən əsas amillərdəndir.

İndiyədək yalnız ayrı-ayrı tədqiqatlarda adı çəkilən, yaradıcılığına məlumat səciyyəli məqalələr həsr edilən Həsən Seyidbəylinin rəngarəng ədəbi irsi ayrıca olaraq araşdırılmamış və ilk dəfə bu dissertasiya işində geniş və ətraflı tədqiq olunmuşdur. H.Seyidbəyli ədəbi irsinin ayrıca olaraq araşdırılmasını, müstəqil tədqiqat obyektinə kimi seçilməsini şərtləndirən bir neçə mühüm və əhəmiyyətli amil vardır. Onlardan birincisi XX əsrin II yarısında Azərbaycan nəsrinin inkişaf istiqaməti ilə əlaqədar, bədii fikirdəki keyfiyyət dəyişiklikləri kontekstində H.Seyidbəyli irsinin ideya-bədii dəyərindən, onun realizminin xüsusiyyətlərindən, dövrün əsas

problemlərinə marağı və bütün bunları adekvat şəkildə təcəssüm etdirmək vasitə və üsullarının araşdırılmasından ibarətdir. İkinci mühüm amil H.Seyidbəyli yaradıcılığının mövzu baxımından müxtəlifliyi və rəngarəngliyi ilə bağlıdır. Üçüncü və ən başlıcası isə yazıçının «Tərsənə» romanının ikinci hissəsi - «Xəzər» romanının tam halda əldə olunması ilə bağlıdır. «Xəzər» 2010-cu ildə ön söz və redaktəməzlə Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən kitab halında çap olunmuşdur.

Tədqiqat işi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında roman janrının tədqiqi baxımından da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu dövrdə yazıb-yaratmış S.Rəhimov, M.İbrahimov, M.Hüseyn, Ə.Ələkbərzadə, İ.Əfəndiyev, Ə.Vəliyev, Ə.Abbasov, H.Abbasadə və başqa yazıçıların əsərləri yalnız bədii fakt kimi deyil, nəsrimizin özünəməxsus xüsusiyyətlərini əks etdirən sənət nümunələri kimi təhlil edilmişdir. Həsən Seyidbəylinin romanları bütün bu yazıçıların, hətta, ədəbiyyata sonralar gələn müəlliflərin də əsərlərindən fərqli bir sıra özəlliklərə malikdir. Bütün bunların elmi-nəzəri cəhətdən açığlanıb aydınlaşdırılması vacibdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın yazılmasının əsas məqsədi Azərbaycan nəsrinin inkişafı kontekstində keçən əsrin 50-ci illər nəslinə mənsub Həsən Seyidbəylinin ədəbi irsini araşdırmaq və onun ədəbiyyat tariximizdəki yerini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bunun üçün aşağıdakı vəzifələri həyata keçirməyə səy göstərilmişdir:

- H.Seyidbəylinin həyatı, yaradıcılıq yolu, onun Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətində mövqeyi haqqında geniş araşdırma aparmaq;
- XX əsrin II yarısında Azərbaycan nəsrinin inkişaf meyillərini xronoloji ardıcılıqla izləmək;
- Nəsr əsərlərinin, onlarda qaldırılmış problemlərlə əlaqədar ideya-məzmununa və bədii-estetik dəyərinə görə araşdırılmasını nəzərdən keçirmək;
- İdeoloji qüsur və nöqsanlardan doğan formalizmi, birtərəfliyi aşkarlamaq;
- Azərbaycan nəsrinin inkişafında və təkamülündə bu dövrün nəsrinin mövqeyini müəyyənləşdirmək;
- İdeoloji yumşalmanın nəticəsində Azərbaycan nəsrində baş verən forma və məzmun dəyişikliklərini araşdırıb səciyyələndirmək;
- H.Seyidbəylinin nəsr əsərlərinin ideya-bədii xüsusiyyətlərini şərh etmək;
- H.Seyidbəylinin nəsr və ssenari yaradıcığını üzvü vəhdətdə araşdırmaq.

– H.Seyidbəyli romanlarında qaldırılmış sosial-psixoloji və mənəvi-əxlaqi problemləri nəzərdən keçirmək;

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqatın obyektini H.Seyidbəylinin bədii yaradıcılığı təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti isə yazıçının yazdığı oçerk, hekayə, povest və romanları, yəni bədii irsidir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsası. Dissertasiya işi müqayisəli-tipoloji təhlil metodunun prinsipləri əsasında yazılmış, müasir ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri müddəalarından, nəsrə bağlı araşdırmaların nəticələrindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqat işində müvafiq elmi-nəzəri ədəbiyyatdan, yazıçının indiyədək nəşr edilmiş və edilməmiş əsərlərindən, Azərbaycan Kinematografiya İttifaqında saxlanılan kinofilmlərindən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Bu tədqiqat işində ilk dəfə olaraq H.Seyidbəylinin yaradıcılığı bütövlükdə tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Müxtəlif dövrlərdə onun ayrı-ayrı əsərləri haqqında rəylərin çapına, tənqid və ədəbiyyatşünaslıq problemlərindən bəhs edən bəzi əsərlərdə H.Seyidbəylinin yaradıcılığı haqqında fikir və mülahizələrin söylənilməsinə baxmayaraq, yazıçının yaradıcılığı ayrıca tədqiqat obyektini kimi seçilməmişdir. Bu dissertasiyada H.Seyidbəylinin həyatı, ictimai fəaliyyəti, bədii yaradıcılığı ilk dəfə olaraq ədəbi proses və tarixi hadisələrlə vəhdətdə təhlil olunmuşdur. Onun bir sənətkar kimi özünəməxsus keyfiyyətləri, hekayə, povest və romanlarının ideya-bədii məziyyətləri, sənətkarlıq məsələləri, publisistikası, yaradıcılığında uğurlu və mürəkkəb cəhətlər dəlillərlə əsaslandırılmış, maraqlı nəticələr əldə edilmişdir. Dissertasiyada yazıçının ədəbiyyatımıza gətirdiyi məzmun və forma yeniliyindən söhbət açılmış, onun haqqında söylənilən fikirlərə istinad edilmiş və münasibət bildirilmişdir. Ümumən, H.Seyidbəylinin ədəbi prosesdəki mövqeyi, eyni zamanda kino sənətinin onun nəsrinə təsiri müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiya işi gələcək araşdırmaların zəmini ola bilər. İşin nəticələrindən çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, bədii nəsrin poetikası və s. ilə bağlı tədqiqat apararı mütəxəssislər faydalana bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticələrinə dair müəllifin məqalə və tezisləri Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun, Bakı Dövlət Universitetinin, Azərbaycan Dillər Universitetinin, Azərbaycan Dövlət

Pedaqoji Universitetinin, Bakı Slavyan Universitetinin elmi məcmuələrində öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Tədqiqatın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı, predmetin öyrənilməsinin əhəmiyyəti, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, mövzunun işlənmə dərəcəsi, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti və tədqiqatın ayrı-ayrı fəsillərində qarşıya qoyulan digər məsələlər müxtəlif aspektlərdən açıqlanır.

Dissertasiyanın «**Həsən Seyidbəylinin ilk əsərlərinin ideya məzmunu və gerçəkliyi təcəssüm üsulları**» adlanan birinci fəslə dörd yarım fəsildən ibarətdir.

«**Həsən Seyidbəylinin həyatı, ədəbi-ictimai mühiti**» adlanan birinci yarım fəsildə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının və mədəniyyətinin inkişafında müəyyən xidmətləri olan yazıçı, dramaturq, ssenarist və rejissor Həsən Seyidbəylinin həyat yoluna nəzər salınır, yaşayıb yaratdığı ədəbi mühit geniş şəkildə təhlilə cəlb olunur.

Yazıçı otuz illik ədəbi-bədii yaradıcılığında istedadlı bir sənətkar kimi ədəbiyyatımıza dəyərli əsərlər bəxş etmişdir. H.Seyidbəylinin müxtəlif mövzularda yazmış olduğu nəsr əsərləri bu gün də oxucular tərəfindən maraqla qarşılır. Onun yaradıcılığında cəmiyyətimizin ayrı-ayrı təbəqələrini əks etdirən müxtəlif xarakterli və müxtəlif taleli insan obrazları xüsusi yer tutur. Yazıcının çoxcəhətli yaradıcılığında cəmiyyətimizdə gedən mühüm ictimai-siyasi problemlər, əmək adamlarının təsviri, neft sənayesində çalışan insanların mənəvi həyatı, cəmiyyətin kölgəli məqamlarını əks etdirən neqativ halların tənqidi və ona qarşı mübarizə, insanın daxili dünyasındakı təbəddülatları açıb göstərən əxlaqi problemlərin bədii həlli mühüm yer tutur.

Həsən Mehdi oğlu Seyidbəyli 22 dekabr 1920-ci ildə Bakı şəhərində dünyaya göz açmışdır. 1938-ci ildə o, 132 sayılı orta məktəbi müvəffəq qiymətlərlə bitirmişdir. 1938-1939-cu illərdə Leninqrad Kino Mühəndisləri İnstitutunda, 1943-1951-ci illərdə isə Moskvada Ümumittifaq Dövlət Kinematografiya İnstitutunun kino-rejissorluq fakültəsində təhsil almışdır. Təhsilini başa vurub doğma Bakıya qayıdan H.Seyidbəyli elə həmin ildən də C.Cabbarlı adına «Azərbaycanfilm» kinostudiyasında rejissor kimi fəaliyyətə başlamış və eyni zamanda ədəbi yaradıcılıqla da məşğul

olmuşdur.

«Yaradıcılıq, hər şeydən əvvəl, zəhmətdir. Dərin, maraqlı müşahidələr, yuxusuz gecələr, tez-tez təəssüflənmək, azca sevinmək deməkdir... Sonra yenə axtarışlar, gərgin, əzablı axtarışlardır əsl yaradıcılıq»¹ - deyən yazıçı yaradıcılıq prosesinin məsuliyyətini, ağırlığını dərk edərək ədəbi fəaliyyətinə olduqca ciddi yanaşmışdır.

H.Seyidbəylinin «Kür sahillərində» (1953), «Kənd həkimi» (1956), «Telefonçu qız» (1960) povestləri, «Cəbhədən-cəbhəyə» (1961), «İllər keçir» (1973, İ.Qasimovla birgə), «Tərsanə» (1975), «Çiçək» (1978) romanları ədəbi ictimaiyyətin və oxucuların diqqətini cəlb etmişdir.

«Dəniz cəsurları sevir» (1954), «Sən nə üçün yaşayırsan» (1959, İ.Qasimovla birgə) müasirlərimizin əməyindən, mənəvi-əxlaqi saflığından bəhs edir. «Uzaq sahillərdə» (1974), «Çiçək» (1980), «Gördüyüm yerlər» (1980), (Amerika, Yaponiya və Yuqoslaviya səfərləri ilə bağlı yol qeydləri) və s. kitabları eston və macar dillərində nəşr olunmuşdur.

H.Seyidbəyli «Bilik» qəzetinin 25 aprel 1975-ci il sayında müsahibinin «İlk dəfə hansı əsərlə ədəbiyyata gəlmişsiniz» - sualına «-Müharibə mövzusunda həsr olunmuş «Xilaskar» adlı hekayəm 1946-cı ildə «Azərbaycan gəncləri» qəzetində dərc olunub» - cavabını vermişdir.

H.Seyidbəylinin yaradıcılığının mühim bir hissəsi onun rejissorluq fəaliyyəti ilə bağlıdır. O, Azərbaycan kino tarixində ilk dəfə olaraq «Bakıdan Göygöhdək» (1947) adlı rəngli sənədli film çəkmişdir. Doğma yurdun tarixini, bədii salnaməsini lentlərin yaddaşında əbədləşdirən sənətkar sonralar «Böyük yol» (1948), «Quba bağları» (1948), «Tərtərçay vadisində» (1949) tammetrajlı filmləri üzərində işləmişdir.

H.Seyidbəylinin bir sənətkar kimi filmotagrafiyasına nəzər saldıqda görürük ki, o, çəkdiyi filmlərin əksəriyyətinin ssenarisini də özü yazmışdır. Bu baxımdan uzun müddət tamaşaçıların rəğbətini qazanmış «Telefonçu qız» (1962), «Kimi daha çox sevirik» (1964), «Möcüzələr adası» (1965), «Sən niyə susursan» (1966), «O qızı tapın» (1970), «Xoşbəxtlik qayğıları» (1976) filmlərinin adlarını çəkmə bilərik. Onu da qeyd etmək istərdik ki, sonuncu film 10-cu Ümumittifaq kino festivalının diplomuna layiq görülmüşdür.

H.Seyidbəylinin elə filmləri də vardır ki, həmin filmlərdə yalnız rejissor kimi fəaliyyət göstərmişdir. «Bizim Cəbiş müəllim» (1969), «Nəsimi» (1974) filmləri bu gün də tamaşaçılar tərəfindən maraqla

---

¹ Seyidbəyli H. Mavi ekranın böyük problemləri. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., Bakı, 1979, 30 noyabr.

qarşılır. Klassik Azərbaycan şairi və filosofu İmadəddin Nəsimiyə həsr olunmuş «Nəsimi» filmi 7-ci Ümumittifaq kino festivalında «Ən yaxşı tarixi film üçün» mükafatına layiq görülmüşdür.

H.Seyidbəyli «Doğma xalqımıza» (1954), «Qızmar günəş altında» (1956), «Uzaq sahillərdə» (1958) filmlərinin ssenarisini yazmışdır.

Azərbaycanın mənəvi dünyasının formalaşmasında böyük xidmətləri olan H.Seyidbəyli Azərbaycan SSR əməkdar incəsənət xadimi (1960), Azərbaycan SSR xalq artisti (1976) kimi yüksək fəxri adlara, «Qırmızı Əmək Bayrağı», «Şərəf nişanı» orden və medallarına layiq görülmüşdür.

Həsən Seyidbəyli 1963-1980-ci illərdə Azərbaycan Kinematografçılar İttifaqı İdarə Heyətinin sədri, 1971-80-ci illərdə SSRİ Kinematografçılar İttifaqı İdarə Heyətinin katibi vəzifələrində çalışmışdır.

Həsən Seyidbəyli ömrünün və sənətinin kamillik dövründə - 25 iyun 1980-ci ildə Bakı şəhərində vəfat etmişdir.

«Ölməz sənətkarımızın itkisi bütöv Azərbaycan xalqının itkisi oldu. Ömür vəfa etsəydi, çox işlər görəcəkdə, yazacaqdı, yaradacaqdı, çəkəcəkdə. Hələ neçə-neçə obrazlar, rollar üzərində işləyəcəkdə» [20, 4].

Professor Gülrux Əlibəyova yazır: «Ədəbiyyatımıza «Astaraya gedən yol» povestiylə gəlmişdir. Bu, yeni söz, yeni üslub, yeni nəsr idi. Seyidbəylidə həm həzin ürək, həm kəskin xarakter, həm də hamını təəccübləndirən sadəlik gücü var idi. Lakin kino tarixində Seyidbəylinin adı ilk növbədə «Nəsimi» filminin rejissoru kimi qalacaq.

O, vaxtsız dünyasını tərk etdi. Özüylə o dünyaya Q.Qarayev, R.Rza, F.Əmirov, M.Arif, C.Cəfərov kimi nə qədər realizə olunmamış əsərlər, ideyalar, niyyətlər apardı! Milli mədəniyyətimizdə, nəsrədə, kino sənətində, ictimai mühitimizdə də həmişə ürəyimizi ağrıdan boşluq qoydu getdi...»¹

H.Seyidbəyli otuz illik ədəbi fəaliyyətində xalqımıza zəngin irs qoyub getmişdir. Onun bir sənətkar kimi formalaşmasında Bakı mühiti mühüm rol oynamışdır.

H.Seyidbəyli bir nasir kimi yetişdirən məhz zəngin ənənələrə malik olan Azərbaycan bədii nəsridir. Bu da öz mənbəyini, ictimai siqlətini, varlığa fəlsəfi münasibətini, satira ötkəmliyini, düşünmək və düşündürmək kimi önəmli əlamətlərini dahi Fizulinin «Şikayətnamə»sindən götürmüş, M.F.Axundzadə yaradıcılığında milli keçəkliyin ən müxtəlif-sosial, əxlaqi, ictimai-sosial problemlərini açıb göstərmək səviyyəsinə qədər yüksəlmişdir. «Köhnə dünya»nın bu gününü yaradan C.Məmmədquluzadə və Ə.Haqqverdiyev yaradıcılığında Azərbaycan nəsrini intəhasız yüksəkliklərə

---

¹ Əlibəyli G. Düşünən dünyamız. Bakı, Elm, 1999, s. 130.

qalxmış, xalq ruhu, insan həqiqəti əsrin geçəklilikləri formasında təzahür etmişdir.

H.Seyidbəylinin təmsil etdiyi 40-50-ci illər nəslİ özündən əvvəl mövcud olan 20-30-cu illər bədii nəsrİ üzərində intişar tapmışdır.

1920-30-cu illər ədəbiyyatı ədəbi tənqid tərəfindən «Keçid dövrü ədəbiyyatı» kimi xarakterizə olunmuşdur. Bu dövrün nəsrini səciyyələndirən bir sıra amillər mövcuddur ki, bu da, əsasən, mövzu, problematika, konflikt, poetika və s. göstəricilərlə şərtlənir.

Keçən əsrin 20-30-cu illərində ədəbiyyatımızda öz dəst-xətti ilə seçilən, Azərbaycan nəsrinə dəyərli əsərlər verən C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, A.Şaiq, Y.V.Çəmənəminli, S.S.Axundov, M.S.Ordubadı kimi böyük sənətkarlarla yanaşı yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü məhz bu illərə təsadüf edən Tağı Şahbazi, Cəfər Cabbarlı, Seyid Hüseyn, Qantəmir kimi sənətkarlarımızın yaradıcılığı da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu estafeti layiqincə davam etdirən yeni ədəbi nəsil - Əbülhəsən Ələkbərzadə, Əli Vəliyev, Mehdi Hüseyn, Süleyman Rəhimov, Mir Cəlal, Sabit Rəhman, Mirzə İbrahimov, Ənvər Məmmədخانlı və başqalarını öz sələfləri ilə birləşdirən əsas cəhətlərdən biri eyni mövzulara, ictimai-siyasi və milli-mədəni hadisələrə müraciət etmələrində idi.

Azərbaycan romanının təşəkkülündə 1920-30-cu illər xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Həmin dövrdə «Şam» kimi çoxşaxəli epopeya, «Dirilən adam», «Dünya qopur», «Yoxuşlar», «Bir gəncin manifesti», «Studentlər», «Gizli Bakı», «Döyüşən şəhər», «Dumanlı Təbriz» romanları yarandı ki, bu əsərlər ədəbiyyatımızın sonrakı mərhələsi üçün də sanballı bir mənbəyə çevrildi.

Həsən Seyidbəylinin mənsub olduğu 40-50-ci illər ədəbi mərhələsi özündən əvvəl və sonra mövcud olan mərhələdən xeyli dərəcədə fərqlənir. Bu dövr ədəbiyyatımızda bəşəriyyətin faciəsinə səbəb olan müharibənin və onun vurduğu maddi və mənəvi zərblərin əksi xüsusi yer tutur, səfərbərliyə çağırış, düşməni məhv etməyə, qələbəyə inam hissləri ön plana çəkiliirdi.

Müharibə mövzusu, xalqın müharibədə qəhrəmanlıqla iştirakı, bu qanlı savaşı tərətdiyi saysız-hesabsız faciələrin və onların ön cəbhədə və arxada əksi tək cə 40-cı illər deyil, həm də 50-60-cı illərdə də davam etdirilmişdir. Bu baxımdan Hüseyn Abbaszadənin «General», Bayram Bayramovun «Üç gün, üç gecə», İmran Qasimovla Həsən Seyidbəylinin «Uzaq sahillərdə» kimi povest və romanları diqqəti cəlb edir.

Yeni Azərbaycan nəslinin formalaşmasında, şubhəsiz, 50-ci illər nəsrinin bir zəmin olması inkarolunmaz faktdır. Bu illərin nəsrİ ideya-bədii

xüsusiyyətləri, həyat həqiqətlərinin, ictimai gerçəkliklərin təsiri baxımından 30-40-cı illər ədəbiyyatından fərqlənirdi. Müharibə ərəfəsində və ondan sonra yaradıcılığa başlayan nasirlər - İlyas Əfəndiyev, İsmayıl Şıxlı, Bayram Bayramov, Sabir Əhmədov, Salam Qədirzadə, Həsən Seyidbəyli və b. öz dəst-xətti, fərdi üslubu ilə yeni nəsrin yaradıcılarına çevrildilər.

Bu illərin ədəbi nəsrində yazıçı seçdiyi ədəbi qəhrəmanın hansı təbəqəyə mənsub olmasına önəm vermir, onun cəmiyyətdəki mövqeyinə, fəaliyyətinə, mənəvi dünyasının zənginliyinə diqqət yetirirdi. Bir sözlə, belə müsbət qəhrəmanlar onu əhatə edən mühitdən, insanlardan yaxşı mənada fərqlənməsi ilə oxucunun qəlbinə yol tapırdı. 50-ci illərin nəsrində məhz bu ideala sadıq qalan sənətkarlar kolxozçu, poçtalyon, aktrisa, mühəndis, hüquqşünas, telefonçu kimi müxtəlif sənət və peşə sahiblərini ədəbiyyata gətirirdilər. «Telefonçu qız»da müəllifin təhkiyəsində deyilir: «Ancaq görünür məsələ insanın nə vəzifəsindədir, nə də zahirində... Məsələ insanın ürəyindədir, qanacağındadır...»¹

İctimai həyatda baş verən inkişaf, tərəqqi siyasi həyatın inversiya ilə dəyişməsi prosesi ədəbi aləmdə də dəyişikliyin baş verməsinə təminat yaradırdı. Ədəbi aləmdə baş verən bu yenilşmə prosesini professor Yaşar Qarayev diqqətlə araşdıraraq yazır: «Yaranan ən yaxşı bədii nümunələrdə şəxsiyyətin daxili aləminə, mənəvi-əxlaqi axtarışlar tematikasına və antipodlara (doqmatizm, əliyərilik və meşşanlıq qalıqlarına) qarşı mübarizə probleminə diqqət güclənmişdir ki, bu da müasir dövrdə insanın - müasirimizin mənəvi təşəkkülündə iştirak etməyi daha intensiv, daha fəal formaların tapmaq istiqamətində sənətin bədii axtarışlarının bilavasitə ifadəsidir. Qətiyyətlə demək olar ki, 60-70-ci illər, bütünlükdə cəmiyyətimizin ideoloji həyatında olduğu kimi, ədəbiyyat sahəsində də əvvəlki dövrlərdən fərqlənən öz yeni məxsusi «mərhələ xüsusiyyətlərini yarada bilmişdir»².

Azərbaycan nəsrinin bu mərhələsi ədəbi ictimaiyyət tərəfindən yeni keyfiyyətli nəsr kimi xarakterizə olunmuşdur. Yeni yaranan nəsrə həyatın ən dərin psixoloji qatlarına, laylarına enmək, forma və üslub zənginliyi yaratmaq, həyat hadisələrini olduqca real və inandırıcı şəkildə əks etdirmək kimi elementlərin əlvanlığı diqqəti cəlb edirdi. Bu qədər zənginlik və polifoniklik (çoxsəslilik) içərisində Həsən Seyidbəylinin özünəməxsus yeri vardır. Çünki yazıçı elə yaradıcılığının ilk dövrlərindən Azərbaycan oxucusunun maraq orbitində yer almışdır. Bunu o dövrün ədəbi tənqidi də

---

¹ Seyidbəyli H. Telefonçu qız. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1960, s. 143.

² Qarayev Y. Poeziya və nəsr. Bakı: Yazıçı, 1979, s. 173.

qeyd etmişdir.

H.Seyidbəyli öz əsərlərində zəmanənin ən aktual, mürəkkəb problemlərini bütün rəngarəngliyi ilə təcəssüm etmək, qəhrəmanların fərdi xüsusiyyətlərini açıb göstərmək, müxtəlif janr qəliblərindən yaradıcı şəkildə istifadə etmək qabiliyyətinə malik bir sənətkardır.

Zəngin xarakterlər müəllifi, ziyalı, ictimai xadim, mahir rejissor kimi tanınan H.Seyidbəyli XX əsrin II yarısında Azərbaycan ictimai-bədii, ədəbi-mədəni fikir tarixində müəyyən xidmətləri olan yazıçılarımızdandır.

H.Seyidbəyli bir sıra özünəməxsus yaradıcılıq prinsipləri ilə dövrünün sənətkarlarından fərqlənsə də, əsərlərinin ideya məzmunu, gerçəkliyi görmə və şərhətmə rakursu baxımından 60-cı illər nəslinə mənsubdur.

Dissertasiyanın «**Kənd həkimi» povestində Azərbaycan kəndinin mənərəsi**» adlanan ikinci yarımfəslində H.Seyidbəylinin yaradıcılığının ilk onilliyində qələmə aldığı «Xilaskar» (1946), «Sülh estafetası» (1952), «Vəfalı it və oğru pişiyin nağılı» (1959), «Qaraca toyuğun balaları» (1960) və s. hekayələrinə, «Kənd həkimi» («Bizim Astarada»1950) povestinə ümumi nəzər salınır.

Yazıçının hekayə janrına müraciət etməsi təsadüfi deyil. Bir sənətkar kimi Həsən Seyidbəyli bu zərurəti çox vacib saymışdır. Çünki hekayə janrı sadədən mürəkkəbə doğru getmənin ən gərəkli və önəmli şərtlərindən biridir. Sonralar onun yaradıcılığında özünəməxsus yeri olan iri həcmli əsərlər - «Cəbhədən-cəbhəyə» (1961), «İllər keçir» (1973), «Tərsanə» (1975), «Çiçək» (1978) və s. üçün məhz bu mərhələni keçmək labüd idi.

H.Seyidbəylinin yaradıcılığında «Kənd həkimi» povestinin təhlilinə xüsusi yer verilir. Yazıçı bu əsər üzərində hələ 1942-ci ildən işləməyə başlamışdır. «Kənd həkimi» yazıçının 1950-ci ildə çap olunmuş ilk kitabıdır. Süjeti mürəkkəb olmayan bu əsər həyat materialının təzəliyi, üslubunun sadəliyi və lirizmi ilə diqqət cəlb edir. 1957-ci ildə isə bu povestin motivləri əsasında «Qızmar günəş altında» bədii filmi çəkilib və film rəğbətlə qarşılanır.

Povestin mövzusu kənd həyatından götürülür və rəngarəng şəkildə işlənir. Müəllif povestdə bir tərəfdən rayonlarda, kəndlərdə gedən geniş təsərrüfat-quruculuq işlərindən, kənd adamlarının işgüzarlığından, təbiət gözəlliklərindən söhbət açır, digər tərəfdən isə həmin gözəlliklər diyarında mövcud olan problemlərdən, saf və qəlbi xeyirxahlıqla döyünən insanları çox ciddi narahat edən məsələlərdən, onların həlli yollarından bəhs edir.

Əsərdə müharibədən sonrakı dinc quruculuq illərində çay plantasiyalarında çalışan sovxoz işçilərinin əmək prosesindən, yüksək

məhsuldarlıq əldə etmək üçün rastlaşdıqları çətinliklərin necə aradan qaldırılması yollarından danışılır.

Əsərin baş qəhrəmanı Aydın Zeynalov Bakıda ali təhsil almış, həkim ixtisasına yiyələnmişdir. O, könüllü olaraq təyinatını Astaraya alır. Əsrarəngiz gözəlliyi ilə göz oxşayan bu füsunkar yurdun bir çox problemləri mövcuddur. Əsərdə bu çatışmazlıq iki istiqamətdə özünü göstərir. Bunlardan biri rayonda geniş yayılan qızdırma xəstəliyinin qarşısını almaq vəziyyətdə çatmasıdır ki, Aydın Zeynalov Astaraya elə bu məqsədlə təyinat alır. İkinci problem isə sovxoz əməkçilərinin çay becərməsində üzləşdikləri çətinliklərlə bağlıdır. Bu işlərdə Səkinə, Gülpəri, hətta Aydın da onlara yaxından köməklik göstərir.

Yazıçı əsərdə Çay sovxozunun direktoru Kərimovla kənd həkimi Aydın Zeynalovu üz-üzə qoymaqla sanki köhnəliklə yeniliyin qarşılaşmasını inandırıcı şəkildə qələmə almışdır. Aydın yeni ruhlu və təşəbbüskar kənd sakinləri ilə birgə köhnəliyə qalib gəlir.

Müəllif povestdə Aydınla yanaşı Səkinə, Gülpəri, Münəvvər xala, Leyla, Güllü, Frosya, Gülqonça, Səməd, Nadir və Salman kimi yaddaqalan, maraqlı obrazlar yaratmışdır.

Tədqiqatın «**«Telefonçu qız» və «Çiçək» povestlərində milli-mənəvi dəyərlərimizin əksi**» adlanan üçüncü yarımfaslında qeyd olunur ki, Həsən Seyidbəyli «Telefonçu qız» povestində əsərin baş qəhrəmanı olan Mehribanın uşaqlıq dövrünü, qarşılaşdığı çətinlikləri, gənclik çağlarını müfəssəl və ətraflı vermişdir. Onun qorxmazlığını, mübarizliyini, əxlaqi keyfiyyətlərini maraqlı detallarla təsvir etmişdir.

Həyatı kədərli və iztirablı xatirələrdən ibarət olan Mehriban uşaqlıqdan anasını itirmiş, atası ikinci dəfə evləndikdən sonra o, nənəsinin yanında yaşamışdır.

Neftayırma zavodunda telefonçu işinə düzələn bu zərif qız elə ilk günlərdən çətinliklər, sınaqlar qarşısında qalır. Lakin Mehriban qarşılaşdığı çətinliklərə sinə gərməyi bacarır. Nə dördüncü sexin rəisi Zakirin onu işdən çıxarmaq istəyi, nə də iş yoldaşlarının soyuq münasibətləri bu kimsəsiz qızı qorxutmur. Nə atasının son məktubu, nə də borcları Mehribanı sındıra bilmir. O, bütün əzablara öz ağıllı, güclü iradəsi ilə qalib gəlir.

Mehriban işini sevir və buna görə də sənətini dərinləndirərək öyrənir, təhsilini davam etdirir, işlədiyi müəssisə ilə yaxından tanış olur, dəyərli təkliflər irəli sürür. Zavodda çoxları ona həsəd aparır. Bu müvəffəqiyyətlər onun başını dumanlandırmır. Əksinə, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərini qoruyub saxlayır.

Mehriban Zakiri ilk görüşdən sevir, ona inanır. Lakin hadisələr

Mehribanın düşündüyü, arzusunda olduğu kimi cərəyan etmir. Zakirin əqidəsinə görə Mehribanı sevmək, nazlamaq olardı. Hətta ona kömək etmək, onunla gəzib dolanmaq olardı, lakin onunla evlənmək olmazdı. Çünki Zakirin fikrincə Mehribanın savadı, biliyi, mədəniyyəti onu qane edə biləcək səviyyədə deyildi. Əlbəttə, Zakir öz düşüncələrində yanılır və gələcək taleyini müəyyənləşdirməkdə səhvə yol verir.

Mehribanın Zakirin anası Sürəyya xanımın dəvəti ilə onlara getməsi, qonaqlarla tanışlığı əsərin maraqlı epizodlarındanır. Qonaqlıqdan sonra Mehribanı evinə ötürən Zakirin söhbəti bir çox qaranlıq mətləblərə işiq salır. Mehribanın «Biz sabah görüşəcəyikmi» sualına Zakir belə cavab verir: «...Mən fikirləşməliyəm...Mən özümü yoxlamalıyam...Qoy bir az səndən ayrı dolanım, özümü yoxlayım...Əgər özüm sənin yanına qayıtsam, deməli həmişəlik qayıtmış olacağam. Yox, əgər qayıtmısam...».¹ Zakir isə nəinki onun yanına qayıdır, heç ona zəng də vurmur. Mehriban kənara çəkilməmiş, Zakirlə Zərəngiz üz-üzə qalmışdır. Lakin Zərəngizlə olan görüşlər Zakiri əvvəlkiyə məst etmir. Əksinə, Zakir ondan uzaqlaşmağa çalışır və uzaqlaşır da. Mehribanın Zakirlə ailə qurmasına Zərəngiz mane olur. Zakir nə Mehribanın sevgisini qazana bilir, nə də Zərəngizlə məhəbbətini başa çatdırır.

Mehribanla Zakirin məhəbbəti ona görə süquta uğrayır ki, bu hiss harmoniya yox, disharmoniya üzərində təşəkkül tapmışdır. Zakir Mehribanın təmiz hissələrinə cavab verməyə, ona layiq olmağa qadir deyil.

Yazıçı «Telefonçu qız» povestində insan amilini ön plana çəkərək əsərdəki hər bir obrazın - Mehriban, Zakir, Zərəngiz və başqalarının daxili aləmini, mənəviyyatını, həyata və insanlara münasibətini, dünyagörüşünü bütünlüklə açmağa müvəffəq olmuş, gözlərimiz qarşısında real insan xarakterləri canlandırmağa çalışmışdır. Bütün bu məziyyətlərinə görə əsər bu gün də müasirliyini, tərbiyəvi əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır.

Yarımfəsildə yazıcının lirik-psixoloji üslubda yazdığı «Çiçək» povestinin təhlilinə də geniş yer verilir. Əsərdəki hadisələr, əsasən, iki məkanda cərəyan edir. Biri Azərbaycanın gözəl guşələrindən biri olan Laçın dağlarında, ikincisi isə Bakıda. Yazıçı Çiçəyin uşaqlığı ilə bağlı hadisələrin məhz Laçın dağlarında baş verdiyini açıb göstərir. Beş yaşında ikən atası Şirağanın səhvi ucbatından valideyn qayğısından məhrum olan Çiçək həyatda çox çətinliklərlə üzləşməli olur. Şirağanın İsabalanın atını oğurlaması fonunda yazıçı bir ailənin timsalında köhnə adət-ənənələrin bəzən insanların şəxsi taleyində faciələrə gətirib çıxarmasını ustalıqla

---

¹ Seyidbəyli H. Telefonçu qız. Bakı: Uşaqgənclər, 1960, s. 126.

ümumiləşdirə bilmişdir.

Hələ atasının törətdiyi cinayətin mahiyyətini dərk etməyən balaca Çiçək «Tövləməzə at girib! Tövləməzdə at var!..» - deyə sevinclə qışqıran zaman valideyninin zərbəsinə məruz qalır. İlk dəfə beş yaşında qızın atasından aldığı bu fiziki zərbə Çiçək böyüdükcə mənəvi zərbəyə çevrilir. Şırağanın düşünülməmiş atdığı addımın məntiqi nəticəsi olaraq Çiçək atalı-analı bir yetimə çevrilir.

Adətə görə atı götürülüb qaçırılan kişi qarşı tərəfin qadınını aparmaqla düşmənindən qisas ala bilərdi. Oğurlanıb satılmış atının əvəzi olaraq İsabala Şırağanın ömür-gün yoldaşı Müsliməni götürüb qaçırır. Bundan sonra el tənəsinə, xalqın qınağına dözə bilməyən Şırağa ömürlük o dağları, ailəsini tərk edərək ölkənin şimalına üz tutur, bir daha geri qayıtmır. Bu məqamda İsmayıl Şixlının «Dəli Kür» əsərini xatırlamaq yerinə düşərdi. «Dəli Kür»dəki Mələklə «Çiçək» povestindəki Müslimə obrazı arasında bir yaxınlıq, oxşarlıq vardır.

Şəhərə gəldikdən sonra xalası Salatının himayəsində yaşayan Çiçək əvvəlcə Tibb institutunda oxuyur, sonra Moskvada qiyabi kurs bitirərək Bakıda Pəhriz yeməxanasında işə düzəlir. Burada təmiz insanlarla, çirkin və rüşvətxorlarla üz-üzə dayanır. Antipodların böhtan dolu məktubları Çiçəyi sarsıtsa da, ətrafında olan yaxşı insanlar onu kimsəsiz qoymur, müdafiə edirlər. Çiçək savadlıdır, bacarıqlı və vicdanlıdır. O, Pəhriz yeməxanasında pulsuz işləyir. Burada paradoksallıq notları görünməkdədir. Kimsəsiz, maddi imkanı olmayan bir qızın pulsuz, əmək haqqı almadan işləməsi, onu oxucunun gözündə daha da ideallaşdırır. Çiçəyin sevgisi də özünəməxsusdur. Xalidlə bütün qarşıdurma səhnələrində Çiçəyi məğrur, dözümlü, lazım gələrsə, ölümün də üzünə dik baxa bilən qız kimi görürük. Bütün bu məqamlarda o, öz hisslərini saxlaya bilər. Həssas və ehtiyatlı hərəkət edir. Əsərin sonunda həyat yoldaşını tək qoyub (Zeynəbə tapşırıraq), uzaq bir yerə - sanatoriyaya işə getməsi onun şücaətindən, dözümlülüyündən xəbər verir. Hisslərə qapılmayan Xalid də, Çiçək də səadətlerini itirmirlər. Çiçəyin xasiyyətində əsil qadınlarımızı xas təmkin, ləyaqət onun qələbəsinə zəmin yaradır. Və bir obraz kimi oxucunun gözlərində ucaldır, sevimli, yaddaqalan edir.

Dissertasiyanın birinci fəslinin dördüncü yarım fəslə «**Həsən Seyidbəylinin publisistikası, ssenarist və rejissorluq fəaliyyəti**» adlanır. Burada Həsən Seyidbəylinin publisist kimi göstərdiyi böyük xidmətlərdən söhbət açılır. Yazıcının «Kür sahillərində» (1953), «İlk tanışlıq» (1958), «Gördüyüm yerlər» (1980) və s. qələm təcrübələrində bədii ədəbiyyata xas obrazlı dil, emosionallıq, qəhrəmanların zahiri aləminin təsviri, xarakterinin

açılması, ümumiləşdirilməsi və s. kimi xüsusiyyətlərə rast gəlirik.

İstər «Kür sahillərində», istərsə də «İlk tanışlıq» oçeklərini oxuyarkən açıq-aydın hiss edirsən ki, Həsən Seyidbəyli həmin mövzuları işləməzdən əvvəl Kür-Araz düzənliyi ilə, Mingəçevirlə, Sumqayıtdakı «Sintetik kauçuk» (SK) zavodu ilə yaxından tanış olmuş, haqqında yazdıqları obyektləri dərinlən öyrənmiş, hadisələri dəqiq və düzgün analiz etmişdir. Yazıçı hər iki əsərdə hadisələrin mahiyyətindən maraqlı söhbət açmışdır.

Həsən Seyidbəylinin ömür yolu mədəniyyətimizlə, incəsənətimizlə, ədəbiyyatımızla sıx şəkildə bağlıdır. Müsahibələrinin birində «Sənətdə yazıcılığa, yoxsa rejissorluğa üstünlük verirsiniz» - sualına görkəmli sənətkarımızın cavabı belə olmuşdur: «Bu suala cavab vermək bir az çətindir. Axı, bunların hər ikisi mənim sənətimdir. O yerdə ki, yazıcılıq etmək istəyirəm, rejissorluq köməyimə gəlir. Əsərimi oxuyanlar zarafatla olsa da «lap ssenariyə oxşayır» deyirlər. Rejissorluq edərkən yazıcılıq əlimdən tutur. Aktyorun daha çox danışması üçün söz tapmaqda çətinlik çəkmirəm. Rejissorluq elə sənətdir ki, o hər yazıçıda ola bilər. Yazıçı yazacağı əsəri bir rejissor kimi təxəyyülündən keçirir, yaradacağı obrazlar, xarakterlər, hadisələr barəsində rejissor kimi düşünür».¹

Kino aləminə «Doğma xalqımıza» ssenarisi ilə qədəm basan Həsən Seyidbəylinin ilk addımları uğurlu alınmışdır. Müharibə illərində uzaq sahillərdə faşistlərə qarşı vuruşmuş, azadlıq, səadət uğrunda döşünü düşmən gülləsinə sipər etmiş Mehdi Hüseynzadənin qəhrəmanlıq sorağını «Uzaq sahillərdə» (1958) filmi ilə xalqa çatdıran da H.Seyidbəyli və İ.Qasımov olmuşdur.

Yüksək amal uğrunda mübarizə aparan gözəl insanların xarakterlərini ekranda yaratmağa çalışan H.Seyidbəyli «Qızmar günəş altında» (1957) filminin yaradıcılarından biridir. Öz ssenariləri əsasında «Telefonçu qız» (1962) «Möcüzələr adası» (1964), «Cazibə qüvvəsi» (1965), «Sən niyə susursan?» (1966), «O qızı tapın» (1971), «Xoşbəxtlik qayğıları» (1977) bədii filmlərini çəkmişdir. İstedadlı yazıçı M.İbrahimbəyovun ssenarisi əsasında «Bizim Cəbiş müəllim» (1970) və İ.Hüseynovun ssenarisi əsasında «Nəsimi» (1975) bədii filmlərini bizə yadigar qoymuşdur.

Dissertasiyanın «**H.Seyidbəyli nəsrində müharibə mövzusu**» adlanan ikinci fəslə iki yarım fəsildən ibarətdir.

---

¹ Hacıyev A. 17 suala 17 cavab. «Bilik» qəz. / SSRİ-nin 50 illiyi adına APXDİ-nin orqanı, Bakı, 1975, 25 aprel.

İkinci fəslin «Uzaq sahillərdə» əsərində Azərbaycan insanının qəhrəmanlıq şücaəti » adlanan birinci yarımfəslində Bakıda doğulub, boya-başa çatmış, Leninqradda mükəmməl rəssamlıq təhsili almış, istedadlı bir gəncin - Mehdi Hüseynzadənin əfsanəvi qəhrəmanlığından bəhs olunur. Əsərdə adı dillər əzbəri olan, qəhrəman Mehdi Hüseynzadənin İtaliyada Adreatik dənizi sahillərində-Triyest şəhərində faşistlərə qarşı mübarizədə göstərdiyi əfsanəvi rəşadət süjetin əsasını təşkil edir. Burada süjet gərgin hadisələr və ehtiraslı mübarizələr üzərində qurulmuşdur. Partizanlar dağlardakı meşələrin dərinliyinə çəkilib faşistlərlə mübarizə aparırlar. Təbii ki, faşistlər partizan dəstəsini məhv etmək üçün bütün imkanlardan istifadə edir, casuslar vasitəsilə dəstəni iflic vəziyyətinə salmağa çalışırlar. Deməli, hər saat, hər an partizanlar ölüm təhlükəsi ilə üzləşə bilirlər.

1941-1945-ci il müharibəsində yüzlərlə qəhrəmanlıqlar göstərən olub. Mehdi də bu əfsanəvi qəhrəmanlardan biri kimi partizan hərəkətində ən ağır, təhlükəli və məsul tapşırıqları yerinə yetirmişdir. Cəbhədə ağır yaralanaraq huşunu itirən Mehdi alman faşistləri tərəfindən əsir alınır. Lakin çətinliklə də olsa o, əsirlikdən qaçmağa müvəffəq olur və İtaliya partizanlarına qoşulur. Faşizmə qarşı ümumxalq nifrəti Triyest kəndlilərinin partizanlara münasibətində özünü aydın göstərir. Əsərin bir səciyyəvi xüsusiyyəti də dərin lirizmlə yazılmasıdır. Hiss, həyəcan oxucunu çuğlasa da, baş personaja olan məhəbbət əsərin nikbin sonluqla qurtaracağına, qəhrəmanın qələbə çalacağına inam yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, povestin ekran həlli də uğurlu alınıb, bədii əsərlə onun ekran variantı arasında tarazlıq pozulmayıb.

«Uzaq sahillərdə» povestində partizan hərəkətini dağıdıb məhv etməyə çalışanlar amerikan Karrantin və onun həmməsləklərinin simasında verilir. Karrantin xaindir. Lakin bu xaini tapıb ifşa etmək olduqca çətindir. Casus Karrantinin xarakterini layiqincə açmaq üçün müəlliflər orijinal boyalar tapmış, dedektivlər üçün qəbul olunmuş ədəbi priyomlardan istifadə etmişlər. Mehdiyin qəhrəmancasına həlak olması səhnəsi ustalıqla işlənib. Lakin povestdə oxucunu intizarda qoyan gərgin, dramatik, dinamik hadisələrlə yanaşı, xəyali, yəni macərə səciyyəsi daşıyan, bədii inandırıcılıqdan uzaq olan səhnələr də yox deyildir. Bütün bunlara baxmayaraq povest ədəbiyyatımızda rəğbətlə qarşılanan əsərlər içərisində ən seçimlilərindən oldu.

«Cəbhədən-cəbhəyə» əsərində müharibənin arxa cəbhədə törətdiyi ictimai-sosial fəlakətlər» adlı ikinci yarımfəsilə göstərilir ki, Həsən Seyidbəylinin yaradıcılığında müharibə mövzusu və onun minlərlə, milyonlarla insanların həyatına gətirdiyi bəlalərin bədii əksi xüsusi yer

tuttur. Bunlarla yanaşı yazıçının geniş və çoxşaxəli yaradıcılığında arxa cəbhə həyatında baş vermiş dramatik, gərgin vəziyyətlərin, insanların dincliyini əlindən alan, qatı cinayətkarların törətdiyi saysız-hesabsız fəlakətlərin real mənzərəsini verən əsərlər də var. Bu baxımdan yazıçının «Cəbhədən-cəbhəyə» romanı 70-ci illərin ən dedektiv əsərlərindən biri kimi oxucuların dərin marağına səbəb olmuş və şöhrət tapmışdır. Romanda cəmiyyətin asayışı keşiyində dayanan milis işçilərinin çətin və şərəfli vəzifəni vicdanla, məsuliyyətlə yerinə yetirdikləri, hətta bu yolda ölümlə üzləşsələr belə, geriyyə çəkilmədikləri olduqca real, inandırıcı qələmə alınmışdır.

Əsərin məzmunu ilə yaxından tanışlıq belə bir ideyanın hasil olmasına imkan verir ki, bəşəriyyəti məhvə sürüklüyən, insanları yolundan azdırıb caniyə, quldura, qatilə çevirən başlıca səbəb dövr, zamanə, onları əhatə edən ictimai mühit və ən başlıcası isə milyonların fəlakətinə bais olan müharibədir.

Dinc quruculuq illərində xarici düşmənlərlə yanaşı daxildəki tör-töküntülər də işləri əngəlləməyə cəhd edirdilər. Müxtəlif tərkibdə olan bu oğrular, dələduzlar, casusluqla məşğul olanların obrazları artıq nəsrə gətirilmişdir. Cəmişid Əmirovun bir-birinin ardınca nəşr olunan «Sahil əməliyyatı» (1958), «Briyant məsələsi» (1963), «Qara volqa» (1966) əsərləri sonra yaranacaq povest və romanlara zəmin yaratdı. «Cəbhədən-cəbhəyə» əsəri də C.Əmirovun dedektivləri kimi əl-əl gəzdi. Hələ «Cəbhədən-cəbhəyə» əsərindən əvvəl dünya ədəbiyyatının böyük korifeyləri Şekspir, Dostoyevski, Jorj Simenon, Artur Konan Doyl, Aqati Kristi və başqalarının yaradıcılığında dedektiv janrına müraciət olunmuş və geniş oxucu kütləsi tərəfindən maraqla qarşılanmışdır. 20-ci yüzilliyin ortalarından başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatında belə əsərlər özünə yer tapdı. Xüsusilə də, Cəmişid Əmirovun, Həsən Seyidbəylinin, Elçinin, Anarın, Rüstəm İbrahimbəyovun, Natiq Rəsulzadənin, Çingiz Abdullayevin və başqalarının dedektiv janrda yazdığı əsərlər müəlliflərinə uğur qazandırmışdır. Hətta onların bəziləri əsasında «Arxadan vurulan zərbə» (Elçin), «İstintaq» (R.İbrahimbəyov) və s. filmləri də çəkilmişdir.

Deməli, dedektiv janrın Azərbaycan ədəbiyyatında müəyyən ənənəsi var və bu ənənənin formalaşmasında Həsən Seyidbəylinin xidmətləri danılmazdır. Xüsusilə, yazıçının «Cəbhədən-cəbhəyə» əsəri dedektiv janrında ən maraqlı nəsr əsərlərindən biri kimi bu gün də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır.

Əsərdəki əsas hadisələr Teymurun müharibədə yaralanaraq arxa cəbhəyə qayıtması, onun Bakı dalaclarının birində - İçərişəhərdə soyğunçu

cinayətkarlar tərəfindən küt alətlə vurularaq çamadanının aparılması və ölümcül vəziyyətə salınması ilə başlayır. Yazıçı nəsr aləminə tanış olan ədəbi priyomlardan məharətlə istifadə edərək, əsərin hər bir səhifəsi üçün oxucunu intizarda qoymağa müvəffəq olmuşdur. O, Teymur, Seymur, Çarıq Şəmsi, Zeynalabdin Namazov, rəssam - tələbə Ləman Əşrəfzadə, kapitan Tərhanov, Güldəstə Şahsuvarova və başqalarını təqdim edərək yaxın keçmişin xarakteri haqqında oxucuya müfəssəl məlumat verir.

Yazıçı əsərə «Cəbhədən-cəbhəyə» adını təsadüfən verməmişdir. Əsərin baş qəhrəmanı Teymur Cahangirov 1941-1945-ci illər müharibəsinin iştirakçısı olmuş, alman faşizminə qarşı mübarizədə mərdliklə vuruşmuşdur. Yaralandıqdan sonra doğma şəhəri Bakıya qayıdan Teymur dinc həyata başlamaq arzusu ilə yaşayır. Böyük ideallarla yaşayan Teymur qarşıda onu hansı çətinliklər gözlədiyini xəyalına belə gətirmir. Sən demə, onun ikinci cəbhəsi doğma şəhərində başlayacaqmış. Cəbhədə qəhrəmanlıq göstərüb yaralanmış Teymura daxili düşmənlərdən - quldurlardan aldığı yaralar, zərbələr daha çox təsir edir. O, cəbhədən-cəbhəyə düşür, hər iki cəbhədə mübarizə aparmalı olur. Əsərdəki hadisələr odlu - alovlu səngərlərdə, ön xətdə apardığı mübarizələr fonunda deyil, məhz qatı cinayətkarlara, insanların asayişini pozan məsləksiz, əqidəsiz, öz şəxsi mənafeyini hər şeydən üstün tutan mənfəətpərəst quldurlara qarşı mövqedə açıqlanır.

Əsərdə birinci qütbədə xalqın mənafeyinə xidmət edən, sosial ədalətsizliklərin aradan qaldırılmasına, insanların sakit, təhlükəsiz həyat yaşamasına çalışanları Teymur Cahangirov, Tərhanov, Vladimir Skvartsov, Babayev və başqaları, müxalif mövqedə duraraq insanları qətlə yetirən, neçə-neçə ailəni başsız qoyan, asayişini pozanları isə ikinci qütbədə dayanan Güldəstə Şahsuvarova, Hacı Seyid Kazım, Şirəhməd, Teymurun qardaşı - Seymur və başqaları təmsil edir.

Dissertasiyada əsərin baş qəhrəmanı Teymurla S.Rəhimovun «Mehman» povestindəki Mehman obrazı müqayisəli şəkildə təhlilə cəlb olunur və hər iki surətin səciyyəvi cizgiləri açıqlanır. Yazıçı S.Rəhimov yazır: «Bizim müsbət adamlarımız çox zaman birtərəfli, quru çıxır. (Mən burada «Mehman» povestini də nəzərdə tuturam). Bu qəhrəmanlar canlı adamlardan çox, plakata oxşayırlar. Yəni onlar ancaq müsbətdirlər, vəssalam!»¹.

Romanda maraqlı doğuran ən təsirli səhnələr Güldəstə obrazı ilə bağlıdır. Xarici görünüşü ilə daxili aləmi ziddiyyət təşkil edən bu mələk

---

¹ Rəhimov S. Yazıçı və həyat. Bakı: Azərneşr, 1961, s. 505.

surətli iblis oxucuda ikrah hissi doğurur. Aldadıcı gözəlliyi ilə insanları toruna salıb məhvə sürüklüyən bu mənfur varlıq bir çox insanları, xüsusilə, Seymuru caynağına keçirərək onun mənəvi və cismani məhvinə səbəb olur.

Yazıçı Güldəstə obrazını yaratmaqla bütün gəncləri, qadınları, qızları ayıq olmağa çağırır. O, həyatı olduğu kimi, bütün reallığı ilə oxucusuna təqdim edir. Xeyir və şər in əbədi mübarizəsini aydın göstərir. Oxucusunu bəşəriyyətin ən ali varlığı kimi düzgün istiqamətə yönəldir.

«Cəbhədən-cəbhəyə» əsəri bir çox məziyyətlərinə görə H.Seyidbəyli yaradıcılığında mühüm yer tutur. Əsər sujet və kompozisiya, mövzu və ideya, bədii sənətkarlıq baxımından da dəyərli bir roman kimi ədəbiyyat tariximizə daxil olmuşdur.

H.Seyidbəylinin dedektiv janrda qələmə aldığı «Cəbhədən-cəbhəyə» romanı insanın böyüklüyünün, qüdrətinin, əzəmətinin, ləyaqətinin, dözümlünün, fədakarlığının sınağa çəkildiyi müharibə dövründə arxa cəbhə həyatının real mənzərəsini verən, yüksək mənəvi - əxlaqi problemlərin açıldığı monumental bir əsər kimi müəllifinə şöhrət qazandırmışdır.

«H.Seyidbəyli yaradıcılığında sosial-psixoloji gerçəkliyin bədii inikası» adlanan üçüncü fəsil üç yarımfəsildən ibarətdir.

Tədqiqatın üçüncü fəslinin «**İllər keçir» romanında Azərbaycan neft sənayesinin inkişafı uğrunda mübarizə motivləri**» adlanan birinci yarımfəslində əsərin geniş təhlili verilməklə yanaşı A.Şaiqin «Araz», M.Hüseynin «Abşeron», «Qara daşlar», «Yeraltı çaylar dənizə axır», M.Süleymanovun «Yerin sirri», «Fırtına», H.Abbaszaadənin «Qaradağ əhvalatı», «Ləpə döyəndə» və s. əsərlərində də neft sənayesinin inkişafı uğrunda gedən mübarizənin real təsviri verilmişdir.

Neftçilərin problemləri, məişəti, iş üslubu, həyat tərzi, sevgisi, nisgili H.Seyidbəyli daima düşündürən mövzulardan olduğuna görə daha sonralar «İllər keçir» və «Tərsənə» romanlarını qələmə almış («İllər keçir» əsərini I.Qasimovla birlikdə yazmışdır) və bu əsərlər ədəbi ictimaiyyət tərəfindən maraqla qarşılanmışdır.

Romanda dövrün tələblərindən doğan mühüm bir məsələ dayanmışdır: az müddət ərzində neft sənayesini bərpa etmək, ölkəyə imkan daxilində çoxlu duru yanacaq vermək. Fəhlələr mütəxəssislərin nəzəriyyəsi əsasında olduqca çətin və şərəfli işin öhdəsindən ləyaqətlə gəlir, dağılmış, köhnəlib sıradan çıxmış mədənləri bərpa edir, sahələri genişləndirir, texnikanın ən yeni nailiyyətləri ilə, müasir avadanlıqlarla təchiz edirlər. Onlar dünya təcrübəsindən istifadə - neftçıxarma sənayesinə turbin üsulu ilə quyu qazmaq işini ilk dəfə tətbiq edərək həyata keçirirlər. Əsərin aparıcı xətti kimi verilən bu məsələlər, «İllər keçir» əsərinin əsas məğzini təşkil

edir və süjetə inkişaf boyu dramatiklik gətirir.

Romanda real şəxslərdən biri də turboburun ixtiraçısı Bobrovdur. Əsərdə köhnəliklə yenilik arasında mübarizə iki cəbhə üzrə cərəyan edir. Birincisi istehsalat mühiti (ixtiranın tətbiqi), ikincisi obrazların şəxsi həyatı (burada arvadının xəyanətindən xəbər tutan Nikolayın faciəsi, usta Mərdanın qızı Məryəm ilə Səlimin eşq macərası). Əsəri oxuduqca həm istehsalatda baş verən hadisələr, həm sevgi motivləri, həm də yeniliyin qarşısını almaq üçün törədilən fitnə - fəsadlarla rastlaşırıq.

İxtiranın tətbiqi üçün sınaq quyusunun qazılması peşəkar bir şəxsə - usta Mərdana tapşırılmışdır. Belə bir məqamda hadisələrin inkişaf xətti öz məcrasından çıxır, mədəni yandırır, elmi yeniliyin tətbiqinin qarşısına sədd çəkirlər. İki qrup üzvü dayanır: ixtiranın tərəfdarları, bir də əks qütbə dayanan qüvvələr. Amerikada ezamiyyətdə olarkən bir kompaniyanın nümayəndələri ixtiranı Nikolay Bobrovdan pulla almaq istəyirlər, lakin möhkəm əqidəli Nikolay düşmənlərin arzusunu ürəyində qoyur. Nəticədə Nikolayı öldürmək üçün plan qurulur. Bu plan baş tutmur və ixtiraçı Bakıya qayıdır. Xaricilər tərəfindən usta Mərdana da sui-qəsd hazırlanır, lakin onu aradan götürməyə nail olurlar.

Romanda maraqlı, dinamik, həyati, ibrətamiz hadisələrlə dolu, yadda qalan səhifələr çoxdur. Usta Mərdanın öz qızına və onun sevgilisi şofer Səlimə münasibəti olduqca inandırıcı şəkildə və sənətkarlıqla işlənmişdir.

««Tərsənə» romanı H.Seyidbəyli yaradıcılığının zirvəsi kimi» adlanan üçüncü fəslin ikinci yarımfəslində mövzunun aktuallığından bəhs edilir və əsər geniş şəkildə təhlil cəlb olunur. Yazıçının keçən əsrin 70-ci illər həyatının bədii əksini verən «Tərsənə» romanı özünün bir çox məziyyətlərinə görə ədəbi prosesdə yüksək qiymətləndirilmiş və geniş oxucu kütləsi tərəfindən maraqla qarşılanmışdır. «Romanda 1970-ci illər həyatının bir sıra zahiri tərəfləri, otağın mebelindən başlamış, intellektual söhbətlərə qədər bütün təfərrüatı ilə canlandırılır. Burada müasir və «müasir geniş dünya baxışın»ın bütün aksesuarları vardır. Romanda təsvir olunan otaqların hamısı müasirdir. Qəhrəmanların söhbətləri, mübahisələri də müasirdir. Əsərdə nədən və kimdən danışırıqlar! Çaplin, Albert Eynşteyn, Romeo və Culyetta, Sofokl, Evripid, İrlandiyadakı subaylar adası, antik heykəllər, intibah dövrünün rəssamları, «Zərdüşt» gəmisini, fiziqonomistika elmi, insan tiplərinin qruplaşdırılması, ellinizm, «dini panteizm», gözəllik kultu, Denisov, Hermes, Xəzərin quruması, Yupiter, Venera, Göte və s.»¹.

---

¹ Əfəndiyev A. Müasirlik səlahiyyəti. Bakı: Gənclik, 1976, s. 95-96.

«Tərsanə» romanında gəmi inşaatı ilə əlaqədar böyük quruculuq işlərinin bədii təsviri mərkəzi yer tutur. Yüksək müasir texnika əsasında, yeni elmi nailiyyətlərin köməyi ilə yaranan bu tərsanə əzəmətli bir sənaye ocağıdır. Zavoddakı intizam, səliqə, gözəl əmək şəraiti oxucunu həyatımızın maraqlı bir mühiti ilə tanış olmağa hazırlayır.

Professor Tofiq Hüseynoğlu romanın yüksək məziyyətlərindən bəhs edərək yazır: «Müasir həyat materialı əsasında tam realist planda yazılmış «Tərsanə»də elmi fantastika üçün səciyyəvi olan ən güclü mühərrik yaratmaq və çox böyük sürət əldə etməkdən ötrü yanacaq kimi plazmadan istifadə etmək, bundan əldə edilən böyük sürət vasitəsilə qədim insanların, əcdadımızın qravitasiya şüaları şəklində uzaqlaşmış, lakin yoxa çıxmamış izlərinin şəkil və səslərini tutmaq və uzaq keçmişimizi öyrənmək, gəmiçilikdə dalğaların gücündən əlavə hərəkətverici enerji kimi istifadə etmək və s. kimi məsələlərdən də danışılır. Bütün bu məsələlərdən açılan bəhs ilk növbədə mövzu və problem kimi maraq doğurur və «istehsalat fantastikasını» ünsürü «Tərsanə»nin ümumi bədii quruluşunda xaric səslənmiş, əksinə üzvi bir tərkib hissəsi kimi əsərin əsas probleminin həllində və ideyasının ifadəsində özünəməxsus bir rol oynaya bilər».¹

Roman haqqında hələ vaxtı ilə ədəbi tənqiddə bir çox fikirlər söylənilmişdir. Akademik Məmməd Arif, filosof-tənqidçi Asif Ata (Əfəndiyev), professor Tofiq Hüseynoğlu və başqaları romanı yüksək dəyərləndirmiş, bəzi məqamlarda iradlarını da söyləmişlər. Romanı oxuyub barəsində deyilən fikirləri paralel şəkildə müqayisə etdikdə, bəzi hallarda Asif Əfəndiyevin iradları ilə razılaşmalı olursan. Tənqidçi «obrazların səciyyələnməsi»nə görə yazıçı ilə razılaşmır və tutarlı da arqumentlər gətirir. Bu, romanın baş qəhrəmanı Ələsgər Adalının təqdimi ilə əlaqədardır. O yazır: «Əsərin baş qəhrəmanı Ələsgər Adalıdır. Onu yazıçı oxuculara istedadlı mühəndis, müasir tipli bir şəxs, mürəkkəb taleli bir insan kimi təqdim edir. Biz Ələsgərə ən çox başqa personajların gözü ilə baxırıq. Bu baxışdan hasil olan nəticə budur: Adalı sirli, orijinal, mürəkkəb xarakterdir. Bu, əsərin əsas leytmotivinə də uyğundur: həyatı, insanları arifmetika üsulu ilə dərk etmək olmaz, burada bəzən 17-i 35-ə bərabər olur... Müxtəlif adamlarda o müxtəlif təsir oyadır. Bəziləri üçün o, robot, digərləri üçün - canavar südü əmmiş Mauqlı, üçüncülər üçün - daim gözlərdən aralanan sonsuz üfüqdür, dördüncülər üçün pulpərəst, mənfəətpərəst bir eqoistdir. Ələsgər Adalının - sirli «mənasını» Anna Borisovna belə səciyyələndirir: «Qərribə burasındadır ki, o uzaqlığa, Aya

---

¹ Hüseynoğlu T. Söz - tarixin yuvası. Bakı: Azərnaşr, 2000, s. 126.

ələmiz çatdı, o biri üzünün də şəklini çəkdik. Adalı gözümüzün qabağındadır, amma ona əl çatmır».¹

Doğrudan da, yazıcının öz əsəri üçün baş qəhrəman seçdiyi Ələsgər Adalı ətrafındakı adamlardan tamamilə fərqlənən bir obrazdır. O, işinə məsuliyyətlə yanaşan, hadisələrə obyektiv qiymət verən, ağı və istedadı ilə başqalarından seçilən xarakterik insandır. Adalı əsərin əvvəlindən sonunadək səbirli, təmkinli, savadlı, hətta elmi kəşfləri ilə insanları heyrləndirən alim, ziyalı kimi diqqəti cəlb edir. Xarakterindəki dözümlülük, əyilməzlik, mərdanəlik və prinsipiallıq onunla bağlı bütün məqamlarda üzə çıxır. Ələsgər Adalı bu keyfiyyətləri daima qoruyub saxlaya bilir. Belə ki, biz Adalını ayrı-ayrı epizodlarda - həm qardaşı Əyyub Qəriblinin himayəsində olan adamlara qarşı haqsızlıq edərək işdən çıxarmasına qarşı etirazında, həm guya dövlət əhəmiyyətli sirrin üstünü açması ilə bağlı ittiham olunanda, həm də Nəcəf kimi kobud, qaba bir adamın Səlimənin qadınlıq heysiyyətini tapdayanda ədalətliliyi qorumağa çalışsan, yüksək insani keyfiyyətlərə malik olan obyektiv bir obraz kimi görürük.

Ələsgər Adalı onu əhatə edən mühitdə, cəmiyyətdə qeyri-adi görünən insan təsiri bağışlayır. Yazıcının təsvirində bu qeyri-adilik olduqca real və inandırıcı görünür. Həm də bu görüntü onun daxilindən, batinindən süzülüb xaricində bərqərar olan həqiqi görüntüdür. Adalı yaxşı mənada insanları təəccübləndirən, riqqətə gətirən addımlar atır. Bu seçilmə həm onun insanlara münasibətində, həm də elmi kəşflərində bürüzə verir.

Ələsgər Adalı obrazı haqqında ədəbi ictimaiyyətdə müxtəlif fikir və mülahizələr söylənilsə də, tənqidçi Məmməd Arifin ona qarşı münasibəti birmənalıdır: «Mənəvi keyfiyyətləri ilə müasir cəmiyyətimiz üçün səciyyəvi bir şəxsiyyət kimi formalaşan Ələsgər Adalı dövrümüzün gənclərinə məxsus bir sıra müsbət xüsusiyyətlərə malikdir. O, vətəndaş-alimdir, öz vəzifəsinin vətənpərvərlik mahiyyətini yaxşı dərk edir. Onun şəxsi həyatı ilə ictimai istehsalat həyatı arasında möhkəm bir ahəngdarlıq mövcuddur...».²

Açıq etiraf etmək lazımdır ki, istehsalat mövzusunda yazılmış romanlarda Ələsgər Adalı kimi özünəməxsus, xarakterik, fərdi cizgiləri ilə yadda qalan obrazlara təsadüf etmək çətindir. Yazıçı Adalını sxematik, hissiz, duyğusuz, birtərəfli surət kimi xarakterizə etmir. Bu cəhətdən onun zavodda gördüyü andan qəlbinə yol tapmış Səliməyə və Səmədzadənin qızı

---

¹ Əfəndiyev A. Müasirlik səlahiyyəti. Bakı: Gənclik, 1976, s. 96-97.

² Məmməd A. Sənətkar qocalmır. Bakı: Yazıçı, 1980, s. 297-298.

Laləyə olan münasibətlərini yada salmaq kifayətdir. Ancaq qərübədir ki, Səliməyə olan sevgi hissi onda ancaq bir gecənin oyatdığı xoş təəssüratla başa çatır. Səlimənin təklifi ilə onun qonağı olan Adalı Səliməyə təmiz, saf münasibətlə yanaşır. Lakin Səlimənin evinə təkrar gəlişində pəncərədən görünən kişi kölgəsi və qızın ona «Mən tək deyiləm» - deməsi ilə Ələsgərin onunla bağlı arzuları, sevgisi məhv olur. O, anlayır ki, Səlimə bu heybətli, qorxunc adamdan çətin ki, yaxasını qurtarsın. Bundan sonra Səlimə Adalı ilə yenidən yaxınlaşmaq, birləşmək istəsə də, bu baş tutmur. Çünki Səlimə indi artıq Ələsgər Adalının xəyalında canlandığı məsum, təmiz, ulvi bir insan deyildir.

Ələsgər Adalının Laləyə münasibətində də qarşılıqlı sevgi hissələri aydın şəkildə duyulur. Bir zamanlar uşaq kimi baxdığı, dərs dediyi bu gənc qızın ona vurulmasına adi, təbii baxır. Lakin Ələsgər Adalı onların arasında olan ciddi yaş fərqiə önəm verdiyindən Lalə ilə də ailə qurmur.

Dissertasiyada Həbibulla Səmədzadə, Əyyub Qəribli, Qəzənfər kişi, Səlimə, Lalə, Zümrüd və başqa obrazların təhlilinə də yer verilir və onların hər birinin səciyyəvi cizgiləri geniş şəkildə açıqlanır.

Ümumiyyətlə, dissertasiyada belə qənaətə gəlinir ki, Həsən Seyidbəylinin «Tərsənə» romanı həm mövzu və ideya, həm də bədii sənətkarlıq baxımından uğurlu bir əsər olduğuna görə ədəbi hadisə kimi dəyərləndirilməyə və yazıcının yaradıcılığının zirvəsi hesab edilməyə layiqdir.

Tədqiqatın üçüncü fəslinin üçüncü yarımfəslə «**Xəzər» romanında mənəviyyatın ekologiyası problemi**» adlanır. Müəllifin romanın ikinci hissəsini nə vaxt yazması və makinada çıxarması haqqında hələlik dəqiq məlumat yoxdur. Romanın «Xəzər» adlanan ikinci hissəsindən bəzi parçalar «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetinin 13 yanvar 1979-cu il sayında dərc olunmuşdur. Qəzətdə roman haqqında belə bir məlumat da verilmişdir: «Yazıçı Həsən Seyidbəyli oxucuların rəğbətlə qarşıladıqları «Tərsənə» romanının davamı olan yeni roman üzərində işləyir; tərsənədə, gəmi təmiri zavodunda ardıcıl, prinsipial rəhbərliklə liberallığın, nizam-intizamla laqeydliyin qarşılaşdığı mühitdə adamların dünyagörüşündə, psixologiyasında, ictimai və şəxsi həyatında baş verən dəyişikliklər, eyni zamanda, Xəzər dənizi miqyasında ətraf mühitin təmizliyi məsələsi romanın əsas mövzusunun təşkil edir».

Əsərdə qoyulan məsələlər aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. İlk növbədə Xəzər dənizinin çirkləndirilməsi, suyunun azalması yazıcını bərk narahat edən məsələ kimi qoyulmuşdur. Yazıçı əsərdə eyni vaxtda iki vacib problemin öz həllini gözlədiyini vurğulayır. Bunun biri Xəzər dərdidirsə,

digəri də Xəzərə sığınmış tərsənədir.

«Tərsənə»də təsvir olunan obrazların əksəriyyəti - Ələsgər Adalı, Əyyub Qəribli, Həbibulla Səmədzadə, Ziya Səmədzadə, Səlimə, Nəcəf və başqaları «Xəzər» əsərində də öz əksini tapmışdır. Əyyub Qəribli tərsənəyə, Ələsgər Adalı isə konstruktor bürosuna rəhbərlik edir. Onların işləri ürəkaçan deyil, çatışmazlıqlar, həllini gözləyən çoxlu problemlər mövcuddur. Əsər boyu bu məsələlərin aradan qaldırılması uğrunda mübarizə ön plana çəkilir.

Bununla yanaşı əsərdə Səlimənin Ələsgərə yaxınlaşmaq cəhdi və Ələsgərin ondan uzaqlaşması, Nəcəflə Səlimə arasındakı kəskin ixtilaflar, Nəcəfin Ələsgər Adalını qəzaya uğratmağa çalışması və nəhayət, sonda özünün məhv olması səhnələri romanın ən yaddaqalan səhifələrindəndir.

Dissertasiyanın «**Nəticə**» hissəsində tədqiqatın yekunu olaraq əldə edilmiş elmi-nəzəri qənaətlər ümumiləşdirilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmununu və müddəaları aşağıdakı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Həsən Seyidbəylinin xarici ölkə səfərləri // ADU, Elmi xəbərlər, Bakı, 2005/ 2, s. 142-145.

2. Həsən Seyidbəylinin “Bizim Astarada” povestində insan amili // BDU, Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri, Ü.Hacıbəyovun anadan olmasının 120 illiyinə həsr olunmuş elmi nəzəri konfrans, Bakı, 2005/7, s. 150-155.

3. “Cəbhədən cəbhəyə” və yaxud Bakıda cinayətlərin izi açılır // ADPU, Xəbərlər, Bakı, 2005/5, s. 62-66.

4. Həsən Seyidbəylinin “Çiçək” povestinin bədii xüsusiyyətləri // BDU. Dil və ədəbiyyat, Bakı, 2006/3, s. 72-73.

5. Həsən Seyidbəylinin “Telefonçu qız” povestində mənəvi-əxlaqi problemlər // AMEA, Elmi axtarışlar, Bakı, 2006/20, s. 11-13.

6. Həsən Seyidbəyli publisistikasında müasir insan və onun ictimai həyat hadisələrinə münasibəti məsələsi // ADU. Elmi xəbərlər, Bakı, 2007/6, s. 265-272.

7. Həsən Seyidbəyli yaradıcılığında uzaq sahillərin qəhrəmanlıq salnaməsi // ADU, Elmi xəbərlər, Bakı, 2008/3, s. 274-279.

8. “İllər keçir” romanında Azərbaycan Neft Sənayesinin inkişafı uğrunda mübarizə motivləri / Beynəlxalq Elmi Konfrans “Mədəniyyətlərarası dialoq: Linqvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər”, ADU, Bakı, 2010.

9. Azərbaycan kino sənətinin inkişafında Həsən Seyidbəylinin rolu // ADU. Elmi xəbərlər, Bakı, 2011/1, s. 247-254.

10. H.Seyidbəyli yaradıcılığının bədii keyfiyyətləri // ADU. Elmi xəbərlər, Bakı, 2012/1, s. 250-258.

11. Анализ взаимоотношений личности и общества в романе «Судоверфь» // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Филология. Симферополь, 2014/27 № 3, с. 436-443.

ТВОРЧЕСКИЙ ПУТЬ ГАСАНА СЕИДБЕЙЛИ

Резюме

Диссертация посвящена теме «Творческий путь Гасана Сеидбейли», который был писателем, драматургом, сценаристом и режиссером и сыграл особую роль в литературной и культурной жизни Азербайджана XX в.

До сих пор Г.Сеидбейли был упомянут лишь в отдельных исследованиях, а его творчеству посвящены статьи информативного характера. Богатое литературное наследие Г.Сеидбейли отдельно не было исследовано и настоящая диссертация впервые изучает данное наследие широко и всесторонне.

Несколько факторов обусловили выбор в качестве самостоятельного объекта исследования литературное наследие Г.Сеидбейли. Первым из этих факторов является идейно-литературная ценность его наследия, особенности его реализма, а также его интерес к основным проблемам своего времени и наконец, способы и пути адекватного отражения всего этого в контексте качественных изменений, связанных с направлением развития Азербайджанской прозы второй половины XX века. Вторым фактором является тематическое разнообразие и богатство творчества Г.Сеидбейли. Третий и самый главный фактор связан с тем обстоятельством, что найдена вторая и неопубликованная часть романа писателя под названием «Верфь».

Диссертация состоит из введения, трёх глав, заключения и списка использованной научной литературы.

Первая глава диссертации дает сведения о жизни и литературной деятельности Г.Сеидбейли. В повести «Деревенский врач» передан художественный облик Азербайджанской деревни в после военный период, а в повестях «Девушка телефонистка» и «Цветок» дается художественное отражение наших национально-моральных ценностей.

В своих очерках «На берегах Куры», «Первое знакомство», «Места, которые я увидел», автор делиться со своими читателями о своих наблюдениях и он уже рассматривается как исследователь-публицист.

Его проза и сценарии для фильмов исследуются в единстве. Фильм, Г.Сеидбейли, где он старался создать идеалы, оцениваются как настоящая летопись нашей истории. Анализируются фильмы, которые он снял и которым написал сценарии.

Вторая глава диссертации рассматривает произведение «На дальних берегах» где отражены Великая Отечественная Война, а в романе «От фронта к фронту» описывается общественно-социальные катастрофы, причиненные войной.

Третье глава диссертации анализирует произведение «Годы проходят», где отражаются мотивы борьбы за развитие нефтяной индустрии Азербайджана. Романы «Верфь» и «Касрий» рассматриваются как поворотная точка в творчестве Г.Сеидбейли.

ON THE CREATIVE ACTIVITY OF HASSAN SEYIDBAYLI
Summary

The dissertation entitled “On the creative activity of Hassan Seyidbayli”, who was writer, dramatist, screen writer and film director and played a special role in the XXth century Azerbaijani literature and culture.

H.Seyidbayli’s diverse literary heritage has not been investigated so far, as only a few researches reminded him and some mostly informative articles were dedicated to him. This dissertation studies this heritage for the first time in a comprehensive way. There are some factors, which give argument for choosing H.Seyidbayli’s literary heritage as an object of research. First of these factors relate with the ideological-literary value of the H.Seyidbayli’s works, the specific features of his realism, the interest to the main problems of his time and the ways and the means to reflect all these issues in adequate manner within the context of quality changes in the literary thought as a result of the development of Azerbaijan’s prose in the second half of the XXth century. Second factor is linked to the theme diversity of H.Seyidbayli’s literary activity. Third and primary factor is that second and unpublished part of the writer’s novel “The dock” was found.

The dissertation consists of introduction, two chapters, conclusion and the list of references.

The first chapter of the dissertation gives information about the life and the literary activity of H.Seyidbayli. Thanks to the documentary stories “On the banks of the Kura”, “First meeting”, “The places I saw”, where the writer shared his observations with his readers, he is considered as a researcher-publicist. His story “The village doctor” covers the picture of Azerbaijan’s village in the post-war period, his work “In the far coasts” covers World War II. His stories “The telephone operator girl” and “The flower” reflect our national-moral values in a literary way.

The second chapter of the dissertation covers the issues related with social disasters caused by war, which described in his work “From the front to the front”, as well as with the struggle for the development of Azerbaijan’s oil industry reflected in the novel “The years pass”. The novel “The dock” can be considered as the turning-point in the literary activity of H.Seyidbayli. His prose and screen writing have been investigated as a whole in this research. The films of H.Seyidbayli, where he tried to create human characters of those who struggled for high moral dignity are praised as a real literary documentary of our history. This chapter analyses those films, where screen writer or director was H.Seyidbayli.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

СЕВИНДЖ БЕЙДУЛЛА КЫЗЫ КЯЗИМОВА

ТВОРЧЕСКИЙ ПУТЬ ГАСАНА СЕИДБЕЙЛИ

5716.01 – Азербайджанская литература

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по филологии**

БАКУ – 2015